

Валентина Опанасюк

ДИНАМІКА ЄВРОМОДЕРНІЗАЦІЇ: СТРАТЕГІЯ, РЕФОРМИ, ПІДТРИМКА

У статті проаналізовано зміни, які відбулися в українському суспільстві після Євромайдану та з початком реформ. Виявлено очікувані та реальні результати реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» на середину 2015 р. Проаналізовано результати опитувань громадської думки, щоб виявити передумови та з'ясувати причини падіння рівня підтримки реформаторської політики держави. Доведено, що в Україні залишається актуальною модернізація суспільства за європейськими цінностями, принципами, зразками та критеріями.

Ключові слова: Євромайдан, євромодернізація України, Стратегія, реформи, громадська думка.

Oranasiuk V. Dynamics of Euro-modernization: strategy, reforms, support. *Changes in the Ukrainian society after Euromaidan and the beginning of reforms are analyzed in this article. The expected and real results of Strategy of a sustainable development «Ukraine-2020» on the middle of 2015 are revealed. Results of polls with the purpose to establish prerequisites and reasons of poor support of reforms policy are analyzed. It is proved that Ukraine has the need in the modernization of society on the basis of the European values, principles, models and criteria.*

Key words: *Euromaidan, Euro-modernization of Ukraine, strategy, reforms, public opinion.*

Суперечності між українським суспільством та колишньою державною владою в Україні загострилися до критичного стану після різкого призупинення останньою стратегічного курсу на європейську інтеграцію [5], що був офіційно заявлений нею ще у 2010 році. Зрив колишнім урядом Миколи Азарова та экс-президентом Віктором Януковичем підписання Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом (ЄС), Європейським Співтовариством з ядерної енергії та їх державами-членами, з іншого, яке було заплановано на 28–29 листопада 2013 р. у Вільносі, став сигналом для українського суспільства до протестних дій. Призупинення стратегічного курсу на європейську інтеграцію без згоди суспільства розцінене більшістю українців як руйнування останньої надії на покращення свого становища. Після застосування сили проти мирних мітингувальників у ніч на 30 листопада 2013 р. протести переросли у збройне протистояння [10, с. 7–16].

Події в Україні з листопада 2013 р. по лютий 2014 р. увійшли у світову історію під назвою «Євромайдан» або Революція Гідності. Перша з цих назв символізує підтримку суспільством курсу на європейську модернізацію України, а друга – відповідальність влади перед суспільством за прийняті політичні рішення та здійснювану нею політику. Об'єднує їх прагнення суспільства до високих стандартів життя, які громадською думкою в Україні

асоціюються з країнами ЄС. Це розуміють політичні еліти як в Україні, так і на Заході.

Водночас, зважаючи на таке розуміння, спостерігається невідповідність між здійснюваними владою реформами та громадською підтримкою політики держави. Виявлення та з'ясування причин таких суперечностей дозволить зміцнити політичну стабільність у державі, залучити додаткові чинники та механізми консолідації суспільства для здійснення євромодернізації.

Українські політологи вже дали попередню оцінку подіям кінця 2013 – початку 2014 років. Так, український політолог Ю. Шайгородський звернув увагу на перехід влади до опозиції під час Євромайдану. У зв'язку з тим, що значна частина нової влади вже мала досвід реформування суспільства протягом періоду незалежності України, часто досвід невдалий, висловлюється припущення про можливість відкладання змін у суспільстві, якщо влада й надалі буде сприймати громадянське суспільство тільки як ресурс для забезпечення власних корисних інтересів, орієнтованих на збагачення та самозбереження [15, с. 146, 148; 16, с. 20].

Український політолог О. Майборода звертає увагу на необхідність переходу від моделі домінування до партнерської моделі взаємовідносин держави та суспільства, що заснована на їх функціональному взаємному доповненні у розв'язанні суспільних проблем і регулюванні суспільних процесів [6, с. 9, 19]. Партнерська модель має базуватися на активності громадян, взаємній довірі та підтримці.

Перехід політичної влади до опозиції виявився неочікуваним для неї самої. Політична опозиція, яка несподівано перетворилася на правлячу владу в державі, отримала від суспільства потенційно об'єднавчу мету – євроінтеграцію, що ґрунтувалася на високому рівні очікування євромодернізації [1, с. 6] – та вагомий кредит довіри, який легко міг трансформуватися в масове громадянське незадоволення. Поряд із цим, нова влада очікувала допомоги Заходу, оскільки зовсім не розуміла ані нових стратегічних завдань, ані параметрів коригування розробленого та затвердженого у 2010 р. ще колишньою владою євромодернізаційного курсу [3], ані

першочергових тактичних кроків у напрямі стабілізації ситуації, що ускладнювалася поточним кризовим станом економіки, фінансів, соціальної сфери. Доповнили комплекс проблем анексія Кримського півострова та порушення економічних і політичних зв'язків із Російською Федерацією – багаторічним незмінним стратегічним партнером України, який до Революції Гідності контролював її силові структури та інститути національної безпеки. У цих умовах новостворений уряд Арсенія Яценюка оголосив себе «урядом камікадзе», який змушений здійснити очікувані суспільством реформи.

Проблема зумовлена необхідністю синхронізації дій державної влади з динамікою очікувань результатів реформ, що дозволить сформуванню ідеології партнерства та консолідації для здійснення модернізації українського суспільства за європейськими критеріями в умовах масштабної фінансової, соціально-політичної кризи та складної зовнішньополітичної ситуації.

Партнерство та консолідація суспільства можливі, якщо існує довіра громадян до державної влади. Довіра до політики держави ґрунтується на ясності суспільної мети і засобів її досягнення, залежить від конкретних кроків держави, які виявляються емпірично. Таким чином, аналіз і порівняння емпіричних даних, пов'язаних із заявами української влади та проміжними результатами реформ, дозволять досягнути дослідницької **мети** – запропонувати механізми інтенсифікації реформ та зміцнення громадської підтримки реформаторської політики держави.

Дослідницька схема в першу чергу зорієнтована на аналіз розробки, змісту та впровадження Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [13] (далі – Стратегія). Наступний, другий крок передбачає порівняння результатів опитування громадської думки щодо ідей євроінтеграції та євромодернізації з підтримкою діяльності головних інститутів держави. Нарешті, внаслідок синтезу стратегічних завдань, заявлених державною владою, проміжних результатів здійснення реформ, оцінок громадської думки уможлиблюється з'ясування причин падіння довіри, вироблення основних механізмів консолідації держави та суспільства.

Розпочнемо з аналізу розробки та змісту Стратегії розвитку України, щоб зрозуміти логіку дій влади та обґрунтувати тенденцію посилення сумнівів усередині суспільства щодо ризиків її успішної та своєчасної реалізації.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» розроблена, презентована та затверджена Президентом України вже після підписання економічної та політичної частин Угоди про асоціацію України з країнами ЄС.

Навіть побіжне порівняння Стратегії розвитку України, прийнятої на 2010–2014 рр. та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» дозволяє прослідкувати спадковість основних завдань і принципів реформування. Така послідовність, з одного боку, продовжує підтримуваний суспільством курс на євромодернізацію, але, з іншого боку, створює ризики затягування або відкладення реформ. Пояснюється це короткими термінами реалізації нової Стратегії, адже за попередні п'ять років раніше заплановані реформи так і залишилися нереалізованими ані в часи президентства В. Януковича, ані за нової влади.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» розроблена з врахуванням рекомендацій Національної ради реформ за участю зацікавленої громадськості. Розробники Стратегії перелічують 62 реформи та програми розвитку, які в комплексі охоплюють усе суспільство та розраховані на п'ятирічний період. Серед названих реформ визначено пріоритетними 8 реформ та 2 програми. Встановлено перелік контрольних показників (індикаторів) належного реформування.

Розробку, презентацію і зміст Стратегії жваво критикували політики та громадські діячі при тому, що загалом сам факт затвердження такого значимого стратегічного документа визнаний позитивним явищем. Критичні зауваження можна згрупувати й систематизувати таким чином:

1. Процедура розробки (недостатньо залучені до обговорення представники громадянського суспільства; презентація за змістом нічим не відрізнялася від Стратегії, що ставить під сумнів коригування її змісту на основі критичних зауважень, що виникли в процесі обговорення);

2. Строки реалізації (п'ятирічний строк є оптимальним для середньострокових програм розвитку, проте не для Стратегії; документ є програмою конкретного Президента, а не Стратегією з довготривалою перспективою, що не залежить від політичної кон'юнктури);

3. Зміст (Стратегія обмежується переліком реформ без їх концептуального обґрунтування; запропоновано Стратегію сталого розвитку без прив'язування її до показників економічного зростання, що принципово неприпустимо й автоматично перетворює її на фікцію; відсутність реалістичних перспектив реалізації Стратегії вбачається в завеликій кількості реформ, намічених до здійснення за незначний період; контрольні показники не завжди корелюють з заявленими реформами й так само видаються нереалістичними).

Порівнюючи Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» з відповідними документами Європейського Союзу (ЄС)*, політолог А. Сенчук називає три концептуальні запитання, що не знайшли відображення у змісті документа, а саме:

1. Які інститути та відповідальні учасники імплементації Стратегії на національному рівні, механізми координації їх діяльності?

2. Які механізми, кроки та заходи ефективного впровадження стратегії, що мають враховувати взаємодію різних рівнів державного сектору, залучення зацікавлених груп і взаємовплив контрольних показників?

3. Які інституційні структури, на зразок західноєвропейських державних структур, мали б повноваження та всі необхідні політичні інструменти для ухвалення рішень і координації процесу реалізації стратегії? [11]

Зрештою, критики Стратегії вбачають в її змісті популізм напередодні виборів до місцевих органів влади, оскільки в переліку реформ кожен може побачити щось на свій смак.

---

* Стратегії сталого розвитку ЄС, прийнята в червні 2001 р. й оновлена в червні 2006 р., визначає механізми та заходи постійного довгострокового поліпшення якості життя в країнах ЄС. Стратегія «Європа – 2020», прийнята у 2010 р., зорієнтована на розумне, стале та інклюзивне зростання. Див.: [11].

Отже, факт розробки та затвердження стратегічного документа реформ схвально зустрінутий політиками та громадськістю. Поряд із цим, сам механізм розробки та зміст Стратегії дозволяють сумніватися щодо суспільної орієнтованості реформ, можливості її здійснення, відповідності та реалістичності контрольних показників.

Тепер перейдемо до порівняння результатів опитування громадської думки щодо євроінтеграції та євромодернізації з рівнем підтримки дій влади.

Більшість прогресивно мислячої частини українців – політичних, економічних, інтелектуальних еліт та освіченої молоді – сприймають і підтримують євроінтеграцію як першочергову мету Євромайдану, вважає німецький політолог А. Умланд [14, с. 23]. У середині травня 2014 р. під час всеукраїнського опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва», євроінтеграцію підтримало 50,5 % респондентів. Більш ніж 50% підтримку у розрізі вікових груп показали молодь та люди працездатного віку [4, с. 4], що свідчить про готовність до тимчасових обмежень власних інтересів задля майбутнього покращення ситуації. Водночас, 52,2 % українців переважно або взагалі не асоціювали себе з європейцями, але не через ментальні (культурні) особливості, а в основному з двох причин – низького рівня матеріального достатку (59 %) та відсутності відчуття захищеності законом у своїй державі (40 % респондентів). Тому погодимося з М. Золкіною, що євроінтеграцію необхідно сприймати переважно не як ідею вектора зовнішньополітичного зближення з країнами ЄС, а як внутрішньо орієнтовану на європейські стандарти життя політику реформ [4, с. 11–12].

Згідно з результатами всеукраїнського опитування, проведеного в березні 2015 р. Центром Разумкова, дві третини респондентів вважають, що ситуація в Україні розвивається в неправильному напрямі. Водночас 42,7 % опитаних оптимістично оцінюють можливість подолання наявних проблем у віддаленій перспективі і 21,8 % – протягом найближчих кількох років. Приблизно такий самий поміркований оптимізм щодо змін на краще в економіці України (42 % респондентів) виявило опитування, яке паралельно проводив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС).

Як уже зазначалося, для здійснення успішних реформ необхідні підтримка суспільства, інвестиційне забезпечення інституційних змін і їх позитивна динаміка. В Україні, згідно з даними все того ж Центру Разумкова, підтримкою понад 53 % респондентів користується тільки Президент України. Рівень недовіри до парламенту, уряду та особисто його Голови А. Яценюка в межах 56-57 %. Рівень непідтримки дій Національного банку України – 77,3 %, а довіра до цієї державної фінансової установи зупинилася на рівні 12,4 %. Втім, загалом 42% опитаних залишаються вірними ідеям Євромайдану [2], що дозволяє сподіватися на підтримку євромодернізаційного курсу, заявленого Президентом України.

Водночас спостерігаються суттєві розбіжності в оцінках діяльності Президента України, виявлені КМІС. Вибіркове дослідження проводилося з 27 червня по 9 липня 2015 р. серед населення віком старше 18 років на контрольованій українською владою території. Негативно оцінили роботу Президента України 55, 4 % респондентів, позитивно – 27,1%. Оцінка роботи А. Яценюка так само негативна – на рівні 66,7 % [12].

Виявленню причин низького рівня підтримки діяльності Президента та Голови Уряду сприяє врахування результатів експертного опитування, яке проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в період з 27 травня по 3 червня 2015 р. Результати першого року роботи П. Порошенка на посаді Президента України оцінене експертами посередньо (5,3 бала з 10 можливих). Схвально сприйнявши підписання Угоди про асоціацію з ЕС, експерти відзначили слабку кадрову політику та повільне здійснення реформ. Нагальними, на думку експертів, залишаються обіцяні перед виборами реформи децентралізації, антикорупційна, конституційна, судова та виборча реформи. Зауважено слабкість діалогу Президента з суспільством, необхідність послаблення олігархічного впливу [7].

Таким чином, рік роботи нової української влади, втім як і перші місяці реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», не продемонстрували суттєвої позитивної динаміки щодо покращення економічного становища. Відсутність оптимізму спостерігалася в короткотривалій перспективі. Кращими, хоч і

низькими, виявилися очікування на середньотривалу (п'ятирічну) перспективу.

Серед змін, затребуваних Євромайданом, першочергово очікуваними були люстрація влади, подолання корупції, клановості, реорганізація структур національної безпеки. Євромайдан вимагав зняття обмежень на ведення бізнесу, рівності всіх перед законом. Суспільна свідомість сприймала схвально реформу правоохоронної системи – органів внутрішніх справ, судів, прокуратури. Потребували реформ дозвільна та фінансово-податкова системи. У залежному стані перебувала енергетична система України. Необхідними залишалися реструктуризація економіки, оновлення виробничих потужностей.

Комплексно опрацьовані вимоги Євромайдану знайшли відображення в чотирьох першочергових напрямках (векторах) Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». Це вектори розвитку, безпеки, відповідальності та гордості.

Розглянемо коротко стан реалізації першочергових реформ і програм, заявлених у Стратегії щодо перелічених векторів, що уможливило контроль балансу змін у різних сферах суспільства та, за необхідності, його коригування. Водночас у Стратегії часто трапляються слова «новий», «ефективний» без їх конкретизації, що спонукає до сумнівів щодо чіткого бачення владою конкретних результатів реформ або можливостей їх виконання. Окремі назви реформ не відображають їх змісту. Зокрема, оновлення влади та антикорупційна реформа зосереджена на подоланні корупції, проте повністю ігнорує люстрацію, на чому наполягали учасники Євромайдану та громадські діячі вже після його завершення.

Національна рада реформ здійснює контроль виконання першочергових реформ у відсотковому відношенні. Перевірити ці дані практично неможливо, оскільки не визначені кінцеві орієнтири реформ. Реформи проводяться повільно, про що неодноразово заявляли міжнародні партнери України. Так само суттєвого покращення становища не відчуває й населення України, що є головною причиною падіння довіри до нової влади.

Основні реформи у розрізі векторів розвитку та їх результати за перше півріччя 2015 р. показано в Таблиці 1.

Таблиця 1

Виконання реформ у рамках векторів розвитку [9]

Вектор реформ	Назва першочергової реформи, програми	Виконання* %	Відповідність графіку*
Безпеки	Реформа системи національної безпеки та оборони	34	Згідно з графіком
Безпеки	Оновлення влади та антикорупційна реформа	36	<i>У зоні ризику</i>
Безпеки	Судова реформа	51	Згідно з графіком
Безпеки	Реформа правоохоронної системи	40	<i>У зоні ризику</i>
Відповідальності	Децентралізація та реформа державного управління	30/55 відповідно	Відставання від графіка / Згідно з графіком
Розвитку	Дерегуляція та розвиток підприємництва	30	Згідно з графіком
Відповідальності	Реформа системи охорони здоров'я	51	Відставання від графіка
Розвитку	Податкова реформа	57	Згідно з графіком
Розвитку	Програма енергоефективності	29	<i>У зоні ризику</i>
Гордості	Програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі	56	Згідно з графіком

Відчутними в реалізації є адміністративна реформа та реформа правоохоронної системи в частині створення поліції на конкурсних засадах. Перша з цих реформ розпочата ще за часів попередньої влади. Друга впливає з необхідності гарантування національної безпеки [8, с. 30], постала перед суспільством і новою владою під час Євромайдану. Крім перелічених у Стратегії, як першочергова з вересня 2015 р. вступає в дію реформа вищої освіти, яка так само започаткована попередньою владою.

Інші реформи, що перебувають на різних етапах їх реалізації, в основному є реформами вектора безпеки та пов'язані зі зміцненням позицій нової влади на місцях. Вектор розвитку поки

* Прогрес виконання плану реформ поточного року. Дані Національної ради реформ за 6 місяців 2015 р.

що торкнувся тільки частково аграрного сектору та системи енергозабезпечення. Проте про позитивні результати цих змін робити висновки зарано, особливо враховуючи підняття тарифів на електроенергію, газ та опалення для населення. Це, безперечно, вплине на рівень підтримки влади, якщо не буде здійснено заходів із деполітизації економічних інститутів, зокрема, не буде обмежено вплив олігархічних груп.

Таким чином, євромодернізація в Україні розпочалася з розробки та затвердження стратегії розвитку на найближчі п'ять років. Стратегічний документ орієнтований на європейські критерії сталого розвитку. Це означає, що його реалізація потребує додаткових зусиль влади та бізнесу з пошуку інвестицій для реалізації реформ. Стратегія сталого розвитку розглядає економіку в контексті збереження навколишнього середовища, що є питанням безпеки для Європи.

Разом із тим, проаналізувавши пріоритети реформ та попередні результати їх виконання, доходимо висновку, що у складних умовах антитерористичної операції та браку інвестицій для розвитку економіки Кабінет Міністрів України в основному здійснює малозатратні реформи та реформи оптимізації, які перекладають відповідальність за інвестування змін на громадян України (зростання тарифів для населення на енергоносії, зростання цін у зв'язку з інфляцією, військовий збір із заробітних плат тощо). Звідси випливають причини падіння довіри до влади – відсутність перспектив, відсутність реальних змін щодо полегшення започаткування та розвитку бізнесу, притоку інвестицій в економіку, диверсифікації економіки. Показово, що інноваційність економіки в Стратегії позначена вектором гордості, а не вектором розвитку.

Відставання динаміки реформ від очікувань у суспільствах, що модернізуються, є критичним показником, який здатний порушити політичну стабільність. Державній владі необхідно провести зміни Конституції України, відкоригувати Стратегію сталого розвитку з огляду на попередні результати, зваживши на очікування громадян. Нарешті, використати механізми деполітизації економічних інститутів, подолання залежності від олігархічних груп, стабілізації економічної ситуації, звільнення державних структур від корупції. Влада має бути відповідальною перед суспільством, забезпечивши

достатній рівень комунікації для роз'яснення конкретних кроків реформ та їх прогнозованих результатів для демократичної консолідації та реалізації політики партнерства.

---

1. Власюк О. С. План Маршалла для України: економічні, реформаторські та зовнішньополітичні аспекти / О. С. Власюк // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3.

2. Грабовський С. Соціологія засвідчує : владі попався розумніший за неї народ [Електронний ресурс] / С. Грабовський // День. – 2015. – 29 березня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/sergiy-grabovskyy>.

3. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: програма економічних реформ на 2010–2014 рр. [Електронний ресурс] / Комітет економічних реформ при Президентові України. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.

4. Золкіна М. Європейська інтеграція як потенціал для консолідації українського суспільства / М. Золкіна // Громадська думка. – 2014. – № 2. – С. 2–13.

5. Кабінет Міністрів України. Розпорядження «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», № 905-р від 21.11.2013 [Електронний ресурс]. – Урядовий портал. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=246864844>.

6. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми / О. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 3. – С. 8–24.

7. Перший рік Президента Петра Порошенка – оцінка експертів [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/pershii-rik-pnka-ekspertiv.htm>.

8. Правоохоронна система України : стан, проблеми, перспективи реформування: аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 2-3. – С. 2–45.

9. Пріоритетні реформи [Електронний ресурс] / Національна рада реформ. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua>.

10. Рудич Ф. М. Євроінтеграційний курс України : стати самостійним геополітичним гравцем / Ф. М. Рудич // Наукові записки Інституту

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 2.

11. Сенчук А. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» – шлях до кращого майбутнього [Електронний ресурс] / А. Сенчук // Зовнішні справи. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/strategija-stalogo-rozvitku-ukrajina-2020-shljakh-do-kr-1/>.

12. Соціально-політична ситуація в Україні : липень 2015 року [Електронний ресурс] / КМІС. – 2015. – 20 липня. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=540&page=1>.

13. Україна. Президент (П. Порошенко). Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ від 12 січня. 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

14. Умланд А. Суть «українського кризиса» и его значение для Кремля и Европейского Союза [Електронний ресурс] / А. Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2014. – № 2. – С. 19–24. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22.html>.

15. Шайгородський Ю. Ж. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності / Ю. Ж. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 3. – С. 136–152.

16. Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку : світоглядні та інституційні чинники формування / Ю. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 6. – С. 13–27.